

Geen eenheid, door verscheidenheid

Verschillen tussen het antifascisme van Eenheid door democratie (1935-1940) en het Comité van waakzaamheid (1936-1939).

Hanne Laceulle
Van Musschenbroekstraat 27
Utrecht
Tel. (030) 2733762
Studentnummer 00020038

Werkstuk bij de cursus:
'Historisch onderzoek'
Docent: Dr. U. Jansz
Universiteit voor Humanistiek

14 november 2003

1 INLEIDING

In Nederland werd op verschillende manieren gereageerd op de opkomst van het fascisme en nationaal-socialisme in de jaren '30 van de twintigste eeuw. Evenals elders in Europa waren er ook in Nederland sympathisanten en tegenstanders van het fascisme¹. Sommigen zagen het fascisme als een revolutionaire oplossing voor de problemen die de in een crisis verkerende democratie niet kon oplossen. Anderen zagen het fascisme als de gevaarlijke triomf van een aanstormende, cultuurloze massa, die symbool stond voor het gevoel van crisis en ondergang van de cultuur, dat velen naderbij voelden komen, onder invloed van het werk van Spengler, Ortega Y Gasset en –in Nederland- Huizinga².

Er bestaan verschillende typering van de Nederlandse maatschappij in de jaren '30, waarin de begrippen burgerlijk, verzuild, behoudend en democratisch allemaal in meer of mindere mate een rol spelen³. Ondanks de politieke en economische crisis die zich ook in Nederland deed gelden was er toch een grote mate van stabiliteit. Wel was er van verschillende kanten kritiek op het verzuilde bestel dat zo kenmerkend was voor Nederland en waren er tendensen om de “hokjesgeest” te doorbreken⁴.

Het traditionele, door Lou de Jong ontworpen beeld dat Nederland geen besef zou hebben gehad van de ontwikkelingen in Duitsland en de rest van Europa is niet meer te handhaven: er werd wel degelijk vanuit verschillende groeperingen in de samenleving geprotesteerd tegen het opkomend fascisme en nationaal-socialisme⁵. Deze protesten waren echter zeer verschillend van aard en de samenwerking tussen de diverse initiatieven bleef beperkt; soms was de verhouding tussen verschillende initiatieven zelfs ronduit vijandig. Dit gold niet alleen voor Nederland, maar ook voor andere Europese landen⁶.

In dit onderzoek heb ik mij gericht op twee antifascistische initiatieven in Nederland in de jaren '30, te weten de *Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie* (EdD)

¹ T. Kirk en A. MacElligott, *Opposing fascism. Community, authority and resistance in Europe* (Cambridge 1999) 2-3

² J. Droz, *Histoire de l'antifascisme en Europe 1923-1939* (Parijs 1985) 179; W.J. van den Akker, 'Juni 1936: oprichting van het "comité van waakzaamheid": individualisme en engagement', In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. ed., *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (Groningen 1993) 676-681 aldaar 679; H. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht-Antwerpen 1978) 93, 116

³ J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig: een "burgerlijk-verzuilde maatschappij" in een crisisperiode', In: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam 1989) 1-27

⁴ G.M.J. Rovers, 'Eenheid door democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig', *Utrechtse historische cahiers* 7 (1986) nr. 4, 1-97 aldaar 5-6, 8; W. ten Have, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 20-21

⁵ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I. Voorspel* (Den Haag 1969) 165-167; L. Hanssen, *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940* (Meppel 2001) 324

⁶ Kirk en MacElligott, *Opposing fascism*, 7

en het *Comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen* (Waakzaamheid).

EdD werd in juni 1935 opgericht als reactie op de verkiezingsoverwinning van de Nationaal-socialistische beweging (NSB), die bijna 8% van de stemmen had weten te vergaren. EdD wilde de democratie verdedigen tegen het nationaal-socialisme en het communisme, dat ze als gelijke bedreigingen zag. Daarnaast wilde ze echter ook de democratie vernieuwen en boven de benauwende blokvorming van de verzuilde verhoudingen uitstijgen⁷. In dat streven stond EdD niet alleen: er waren in de jaren dertig verschillende groepen “Vernieuwers” actief, die zich tegen de verzuiling richtten en pleitten voor een vernieuwde democratie op basis van een Nederlandse volkseenheid⁸. EdD geloofde dat de dreiging van een dictatuur, of deze nu nationaal-socialistisch of communistisch was, alleen kon worden gekeerd door een vernieuwde democratie die wortelde in de Nederlandse volkseenheid en in een “beter nationalisme” dan dat wat de NSB propageerde⁹. EdD wilde net als de NSB een massaorganisatie zijn, en telde op haar hoogtepunt in 1937 30.000 leden. Maar ze wilde nadrukkelijk geen politieke partij zijn, en onthield zich van elke bemoeienis met praktische politiek. Hiermee speelde EdD in op het heersende gevoel dat het via de bestaande politieke partijen toch niet mogelijk was om iets te veranderen¹⁰.

Waakzaamheid werd in juni 1936 opgericht op initiatief van Edgar du Perron en Menno ter Braak, na verschillende mislukte pogingen om te komen tot een organisatie van intellectuelen tegen het nationaal-socialisme¹¹. De moeizame oprichtingsgeschiedenis heeft wellicht te maken met het feit dat veel intellectuelen in feite afkerig waren van bemoeienis met praktische politiek¹², en daarnaast met het feit dat de initiatiefnemers individualisten waren met zeer verschillende achtergronden. Waakzaamheid wilde een algemene beweging van intellectuelen zijn en stond dus in beginsel open voor intellectuelen van verschillende politieke kleur, zolang ze de beginselverklaring onderschreven. In de praktijk ging het vooral

⁷ P. Benders en J. Brauer, ‘Eenheid door democratie, een volksbeweging tegen de dictatuur (1935-1940)’, *Spiegel Historiael* 20 (1985) 424-431, aldaar 424

⁸ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 48, 59, 72-73

⁹ Rovers, *Eenheid door democratie*, 33; G.M.J. Rovers, “Naar wijder horizon”. De Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie, de crisis van de Westerse cultuur en het verlangen naar een nieuwe gemeenschap, 1935-1940’, In: E. Jonker en M. van Rossem, *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (’s-Gravenhage 1990) 131-138, aldaar 135

¹⁰ Benders en Brauer, ‘Eenheid door democratie’, 424, 426; H. Faber, *Naar wijder horizon: over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie* (Utrecht 1938) 205-206

¹¹ L.R. Wiersma, ‘Het comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen 1936-1940’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971) 124-150, aldaar 124-126.

¹² A. Mellink, ‘Het comité van waakzaamheid na veertig jaar’, In: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1977) 247-274, aldaar 250

om linksgeoriënteerde intellectuelen¹³. Ook communisten werden niet uitgesloten, hetgeen Waakzaamheid door verschillende groepen, waaronder EdD, zeer kwalijk werd genomen¹⁴. Binnen Waakzaamheid zelf leidde de samenwerking met communistisch gezinden ook tot conflicten. Het Duits-Russische non-agressiepact van 1939 veroorzaakte uiteindelijk zoveel spanning dat het leidde tot de opheffing van Waakzaamheid¹⁵. Waakzaamheid had zich in zijn beginselverklaring de verdediging van de geestelijke vrijheid en de vrijheid van onderzoek ten doel gesteld, en zag het nationaal-socialisme als de grootste bedreiging van deze vrijheid. Eén van de manieren waarop Waakzaamheid zijn doelstelling wilde bereiken was door samen te werken met verwante organisaties¹⁶.

Dit in aanmerking genomen is het verwonderlijk dat er nooit een samenwerking tot stand is gekomen tussen Waakzaamheid en EdD, hoewel hiertoe wel pogingen zijn ondernomen door Waakzaamheid¹⁷. De literatuur over beide organisaties geeft hiervoor als reden dat EdD, dat het communisme even erg verfoeide als het nationaal-socialisme, Waakzaamheid zag als een communistische mantelorganisatie, waarmee men dientengevolge principieel niet samen wilde werken¹⁸. Maar was dat de enige oorzaak? Welke andere factoren kunnen, naast het in de literatuur genoemde conflict over het (vermeende) communisme van Waakzaamheid, een rol hebben gespeeld bij het falen van de pogingen tot samenwerking tussen EdD en Waakzaamheid in de jaren 1936-1939?

Het is niet mijn bedoeling te ontkennen dat het communisme-conflict een belangrijke rol heeft gespeeld bij het mislukken van de samenwerkingspogingen. Echter, in de literatuur is mijns inziens onvoldoende aandacht besteed aan bepaalde verschillen tussen EdD en Waakzaamheid, die mogelijk ook kunnen hebben bijgedragen aan het stranden van de toenaderingspogingen. Dit onderzoek beoogt deze verschillen te onderzoeken en zo een nuancering te bieden van het in de literatuur geboden beeld. Deze verschillen wil ik op drie verschillende niveaus onderzoeken, te weten het niveau van de doelstellingen van beide organisaties, het niveau van de doelgroep en het niveau van de strategie die beide organisaties

¹³ Wiersma, 'Het comité', 131; G.M.J. Rovers, 'Intellectuelen in het "roze decennium". Het comité van waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid 1936-1940', In: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., Intellectuele kringen in de twintigste eeuw (Utrecht 1995) 49-64, aldaar 58; Van den Akker, 'Juni 1936', 676

¹⁴ Wiersma, 'Het comité', 142-143; S. Ruis, *Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie* (Scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1975) 43

¹⁵ Wiersma, 'Het comité', 144-149; Mellink, 'Het comité (...) na veertig jaar', 264-273

¹⁶ Wiersma, 'Het comité', 128

¹⁷ Rovers, 'Eenheid door democratie', 65-67; Ruis, *Nederlandsche beweging*, 44; Mellink, 'Het comité (...) na veertig jaar', 260; Bulletin 6, juli 1938. In: Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UbA), Archief Pos, inv.nr. 11, map 'Waakzaamheid sept. '36- dec. '39/ jan. '40;

¹⁸ Ruis, *Nederlandsche beweging*, 43-48; Wiersma, 'Het comité' 142-143; Mellink, 'Het comité (...) na veertig jaar', 256; Rovers, 'Eenheid door democratie', 65-67

kozen. Naast de secundaire literatuur over beide organisaties heb ik hiervoor gebruik gemaakt van een aantal publicaties van EdD en Waakzaamheid zelf, zoals brochures en bulletins.

2 HET GEDACHTENGOED VAN EdD EN WAAKZAAMHEID

De eerste doelstelling van zowel EdD als Waakzaamheid was het bestrijden van het nationaal-socialisme, naar aanleiding van de opkomst van de NSB in 1935. Dit was een duidelijk punt van overeenstemming tussen beide organisaties, hoewel EdD zich daarnaast ook richtte op de bestrijding van het communisme,. Daarnaast waren er echter nuanceverschillen die duidelijk maken dat de organisaties niet op één lijn zaten. Om deze verschillen te kunnen begrijpen is het noodzakelijk eerst iets meer te zeggen over het gedachtengoed waaruit deze doelstellingen voortsporen.

De “ideoloog” en eerste voorzitter van EdD, H. Faber, was van mening dat de crisis in de democratie die overal in Europa voelbaar was, en het daarop inspelende nationaal-socialisme, werden veroorzaakt door de ontbinding van het gemeenschapsleven. Deze ontbinding werd veroorzaakt door de “geest van het cosmopolitisme”, die via de moderne media (bioscoop, krant, radio, jazz) het gemeenschapsleven was binnengedrongen. De crisis was dus van geestelijke aard, en zou alleen overwonnen kunnen worden door een geestelijke vernieuwing van het gemeenschapsleven en een nieuwe democratie, die niet gebaseerd was op individuele vrijheid maar op een sterk gemeenschapsleven en op de eenheid van het volk¹⁹. De gebreken van de democratie, waarvoor ook EdD niet blind was, kwamen in deze ideologie voort uit het ontbreken van voldoende gemeenschapszin, nationaal gevoel en volkseenheid²⁰. Tenslotte legde de EdD-ideologie sterk de nadruk op de christelijk-humanistische basis van de Nederlandse cultuur, en op de nationale traditie en de daarbij behorende symbolen, zoals het volkslied en de monarchie. Een zekere nostalgie was haar daarbij niet vreemd²¹. De latere voorzitter van EdD, W. Schermerhorn, legde de nadruk meer op de hervorming van het statische democratische bestel dan op de gevaren van het kosmopolitisme²².

Waakzaamheid had in veel mindere mate dan EdD een ideologie van waaruit de doelstellingen werden geformuleerd. Onder de vlag van Waakzaamheid werden verschillende

¹⁹ Rovers, “Naar wijder horizon”, 134-136; Ruis, *Nederlandsche beweging*, 13-14; ¹⁹ H. Faber, Om een vrije volksgemeenschap. De radiolezingen van Dr. H. Faber, Algem. voorzitter van “Eenheid door democratie” (Amsterdam 1936) 22-24

²⁰ Op ten strijde! Redevoeringen, uitgesproken in de bijeenkomst in het RAI-gebouw te Amsterdam op 27 april 1937, E.d.D.-serie 5 (Utrecht 1937) 27; Democratie of dictatuur?, E.d.D. brochure 1 (z.p., z.j.) 6-13

²¹ Ruis, *Nederlandsche beweging*, 12; De taak van E.d.D in dezen tijd, E.d.D.-serie 2 (Utrecht 1936) 10; Op de bres! Redevoeringen, gehouden op de nationale demonstratie op 4 november 1936 in de Apollohal te Amsterdam, E.d.D.-serie 3 (Utrecht 1936) 23-25; Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 33;

²² Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 20-21, 36

opvattingen over oorzaken en aard van nationaal-socialisme en fascisme gepubliceerd. Zo zag Jan Romein, als marxist, het fascisme als het resultaat van de crisis in het kapitalisme, terwijl de nihilist Ter Braak het nationaal-socialisme interpreteerde als de “emancipatie van het ressentiment”, en als een geperverteerde vorm van democratie²³. Net als EdD zag Waakzaamheid het nationaal-socialisme als een gevaar, maar voor deze intellectuelen was dat gevaar veel meer gelegen in de aantasting van de geestelijke vrijheid en in de afstomping van het kritisch vermogen van brede lagen van de bevolking, dan in de ontbinding van het gemeenschapsleven en de aantasting van de democratie. Door de aantasting van de geestelijke vrijheid zagen veel intellectuelen zich in hun persoonlijke bestaansvoorwaarden bedreigd²⁴. De traditionele rol van de intellectueel was het betrachten van distantie in politieke kwesties. De opkomst van nationaal-socialisme en communisme vroeg om betrokkenheid, maar de meeste intellectuelen stonden hier ambivalent tegenover²⁵.

De democratieopvatting van Waakzaamheid was eveneens anders dan die van EdD. De democratie was voor Waakzaamheid niet het hoogste ideaal, maar eerder de staatsvorm die nog het best in staat werd geacht de geestelijke vrijheid en andere verworven privileges te waarborgen, en die daarom verdedigd diende te worden. Veel intellectuelen zagen in de democratie een paradoxaal principe, dat een gelijkheidsstreven verdedigde dat in de praktijk aanvechtbaar was. Het nationaal-socialisme zagen ze als de barbaarse verwording hiervan. In hun ogen kon de democratie alleen overleven wanneer een nieuwe elite van intellectuelen hierin een leidende rol zou vervullen²⁶. Het idee van een radicale democratie voor allen, dat EdD wel voorstond, was voor de Waakzaamheidintellectuelen geen lokkend perspectief²⁷.

3 DE DOELSTELLINGEN: VOLKSEENHEID OF GEESTELIJKE VRIJHEID?

De doelstellingen van EdD zijn in de brochure *Democratie of dictatuur?* in zeven punten uiteen gezet. Drie van deze punten zijn als negatieve doelstellingen geformuleerd en hebben betrekking op het handhaven van de bedreigde democratische beginselen. De overige

²³ J. Romein, De sociale en economische grondslagen van het fascisme, Brochures Waakzaamheid 2e reeks nr.4 (Assen 1938) 23; M. ter Braak, Het nationaal-socialisme als rancuneleer, Brochures Waakzaamheid 1e reeks nr.7 (Assen 1937) passim

²⁴ Wiersma, ‘Het comité’, 129; Hanssen, Sterven als een polemist, 326, 329-330; Manifest november 1936, In: UbA, Archief Pos, inv.nr. 11; H.J. Pos, Vrijheid, staat, mensheid, Brochures Waakzaamheid 2e reeks nr. 9 (Assen 1939) 6

²⁵ Rovers, ‘Intellectuelen in het “roze decennium”’, 50-52; Van den Akker, ‘Juni 1936’, 677-679; A.F. van Oudvorst, De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak (Amsterdam 1991) 329, 340-341

²⁶ Hanssen, Sterven als een polemist, 329-330, 343; H.W. von der Dunk, ‘Ter Braak voor de afgrond’, In: Idem, Mensen, machten, mogelijkheden: historische beschouwingen (Amsterdam 2002) 85-112, aldaar 88-89

²⁷ A.F. van Oudvorst, Menno ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen. Een literatuursociologische benadering (Amsterdam 1980) 192-193

punten zijn positief geformuleerd en hebben onder meer betrekking op het bevorderen van solidariteit en een “zedelijk volksbewustzijn”²⁸. Rovers wijst erop dat deze doelstellingen met opzet vaag en algemeen geformuleerd zijn, omdat men bang was dat een al te concrete formulering aspirant-leden zou afschrikken. De zeven punten moesten kunnen dienen als basis voor een massale volksbeweging, dat was het streven van EdD²⁹. Er leefde binnen EdD een sterk idee van volksopvoeding: men had het gevoel dat de massa ontspoorde onder invloed van het “cosmopolitisme”, dat werd opgevat als geestelijke nivellering en verzwakking van het nationale gevoel en het volkseenheidsbesef. Daarom wilde men de massa (opnieuw) doordringen van de waarde van het democratisch beginsel en van een gevoel van verbondenheid aan het eigen volk en de nationale traditie³⁰. EdD wilde een bruggenbouwer zijn in het Nederlandse volk, en over de grenzen van de verzuilde verhoudingen heen een nieuwe volksgemeenschap stimuleren³¹.

De doelstelling van Waakzaamheid werd uiteengezet in een beginselverklaring, die werd afgedrukt in het eerste manifest dat in november 1936 werd uitgegeven. In deze beginselverklaring werd als doel genoemd de verdediging van de geestelijke vrijheid en de vrijheid van onderzoek en meningsuiting tegen de gevaren van het nationaalsocialisme³². Wiersma geeft aan hoe deze beginselverklaring nadien nog twee keer gewijzigd werd³³. Volgens Mellink, zelf lid van Waakzaamheid, gebeurde dit om tegemoet te komen aan kritiek van onder andere EdD³⁴. Het lijkt me echter aannemelijker dat de interne verdeeldheid binnen Waakzaamheid over kwesties als het communisme en de democratie tot de wijzigingen heeft geleid. Zo werd pas in de derde (en laatste) versie van de beginselverklaring opgenomen dat de intellectuelen van Waakzaamheid “overtuigde voorstanders der democratie” waren³⁵. Op advies van de historicus Kernkamp, die een bemiddelende rol had gespeeld bij de totstandkoming van Waakzaamheid, werd in de beginselverklaring de nadruk gelegd op de bedreiging van nationaal-socialistische zijde³⁶. Later werd echter toegevoegd dat men de geestelijke vrijheid “van welke zijde zij ook bedreigd wordt”³⁷ wilde verdedigen, een teken dat het debat over de bedreiging van communistische zijde ook hier had gewoed.

²⁸ Democratie of dictatuur?, 22-30; De taak van E.d.D., 3

²⁹ Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 31

³⁰ Rovers, ‘Eenheid door democratie’ 34-35; Eenheid door democratie. Propaganda-orgaan van de Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie jrg. 2 nr. 3 (1 november 1936) 1

³¹ Faber, Om een vrije volksgemeenschap, 31-33

³² Manifest november 1936, In: UbA, Archief Pos, inv.nr. 11

³³ Wiersma, ‘Het comité’, 128-131

³⁴ Mellink, ‘Het comité ... na veertig jaar’, 257

³⁵ Bulletin 7, oktober 1938, In: UbA, Archief Pos, inv.nr. 11

³⁶ L. Dorsman, G.W. Kernkamp. Historicus en democraat 1864-1943 (Groningen 1990) 201

³⁷ Wiersma, ‘Het comité’, 130

Hanssen noemt het curieus dat het in de beginselverklaring zo duidelijk *intellectuelen* zijn die zich verenigen, omdat intellectuelen zich voordien altijd afzijdig hadden opgesteld³⁸. Rovers verklaart deze “afdeling uit de ivoren toren” uit het feit dat de intellectuelen aan status verloren hadden en hun traditionele privileges bedreigd zagen. Hij interpreteert de doelstelling van Waakzaamheid als een veiligstellen van de eigen elitaire positie³⁹. Hoewel ik zijn verklaring niet voldoende gefundeerd vind, kan er toch een deel van de verschillen tussen de doelstellingen en EdD en Waakzaamheid mee worden verklaard. De vrijheid van onderzoek en meningsuiting die in de beginselverklaring van Waakzaamheid wordt genoemd was immers voor de intellectuelen, grotendeels zelf wetenschappers, inderdaad een persoonlijke bestaansvoorwaarde. Voor de EdD-aanhang gold dat veel minder. Anderzijds had Waakzaamheid waarschijnlijk weinig boodschap aan (en misschien zelfs wel een zekere afkeer van) het nostalgische streven naar volkseenheid van EdD.

4 DE DOELGROEP: DE MASSA VERSUS DE INTELLECTUELEN

Zoals gezegd streefde EdD ernaar een brede massabeweging te zijn. In haar brochures legde EdD dan ook steeds de nadruk op de massa, die verenigd zou zijn in een “gemeenschappelijke bewogenheid om het nationaal gemeenschapsgevoel”, en deed ze haar best om alle lagen van de bevolking aan te spreken: het ging om “geheel het volk”⁴⁰. Hoewel de ledenadministratie van EdD in 1940 bij de Duitse inval vernietigd is en we dus geen zekerheid hebben, lijkt het toch aannemelijk dat de verzuilde verhoudingen hebben verhinderd dat EdD echt tot een brede massabeweging uitgroeide⁴¹. De aanhang lijkt vooral te zijn gekomen uit de vrijzinnig-democratische en liberale hoek, en in mindere mate uit socialistische kringen. De confessionele partijen waren bijna allemaal anti-EdD, omdat ze dachten dat deze teveel op de sociaal-democratie was ingesteld⁴². EdD-voorzitter Faber benadrukte echter dat EdD niet “op den schoot der sociaal-democratie gebakerd” was⁴³.

De aanhang van EdD kwam vooral uit de middengroepen die weinig binding met politieke partijen of kerkgenootschappen hadden. Dit waren dezelfde middengroepen waaraan de NSB het grootste deel van haar aanhang ontleende. Kennelijk appelleerde EdD gedeeltelijk aan dezelfde sentimenten als de groepering die ze bestreed. Ook de NSB kende volgens

³⁸ Hanssen, *Sterven als een polemist*, 340

³⁹ Rovers, ‘Intellectuelen in het “roze decennium”’, 62-63

⁴⁰ Voor vrijheid en democratie. De drie toespraken gehouden op de eerste landelijke bijeenkomst op 3 maart 1936 te Amsterdam, E.d.D.-serie 1 (z.p. 1936) 9, 16-17; Op ten strijde! 19

⁴¹ Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 51

⁴² Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 51-57; Ruis, *Nederlandsche beweging*, 34-36; Benders en Brauer, ‘Eenheid door democratie’, 425

⁴³ Faber, Naar wijder horizon, 207

Rovers een hang naar een “mythische, harmonieuze volksgemeenschap”⁴⁴, en speelde in op de gevoelens van bedreiging en onzekerheid die de economische crisis en de politieke ontwikkelingen in Europa hadden veroorzaakt. De keus voor NSB of Edd werd volgens Rovers vooral bepaald door de economische omstandigheden: de Edd-aanhang had over het algemeen minder last van de economische crisis dan de NSB-aanhang⁴⁵.

De doelgroep van Waakzaamheid wordt in de naam van het comité al aangegeven: anti-nationaal-socialistische intellectuelen. Nu is intellectuelen een ingewikkeld begrip dat verschillend gedefinieerd kan worden en waarover verschillende theorieën bestaan, waarvoor ik naar elders verwijs⁴⁶. Van belang is hier op te merken dat er in de dertiger jaren een discussie gaande was over de rol van de intellectueel in de samenleving, onder invloed van de ideeën van o.a. K. Mannheim en J. Benda. Benda verweet de intellectuelen in zijn *La trahison des clercs* (1927) dat ze hun traditionele taak verzaakten, namelijk het verdedigen van transcendente waarheden en idealen, en dat ze verraad pleegden door zich als belanghebbenden in de praktische politiek te mengen. Benda was niet tegen elke vorm van engagement, maar hij achtte het van belang dat de intellectuelen boven de politieke hartstochten van de massa verheven waren, en zich als een elite belangeloos wijdden aan de verdediging van tijdloze waarden. Hiertoe was een zekere distantie noodzakelijk⁴⁷. Ook Mannheim zag voor de intellectuelen, of intelligentsia zoals hij ze noemde, een taak weggelegd als leidende elite van de massa, die met hun idealen de realiteit konden helpen vormgeven⁴⁸.

De intellectuelen die het initiatief tot de oprichting van Waakzaamheid namen waren ook beïnvloed door de ideeën van Benda en Mannheim over de rol van de intellectueel. Veel intellectuelen worstelden met hun betrokkenheid, zoals bijvoorbeeld Ter Braak en Du Perron⁴⁹. Enerzijds wilden ze eigenlijk geen betrokkenheid bij de politiek, anderzijds hadden ze het gevoel dat de voor hen essentiële waarden zodanig bedreigd werden dat ze niet afzijdig konden blijven. De meer socialistisch en communistisch gezinde leden (*fellow-travelers*) van Waakzaamheid, zoals het echtpaar Romein en tot op zekere hoogte ook de voorzitter, H.J. Pos, voelden zich meer bij politiek betrokken, met name bij het communisme, maar hadden, zoals Rovers stelt, vaak een heel idealistische voorstelling van de uitwerking van het

⁴⁴ Rovers, ‘Naar wijder horizon’, 134

⁴⁵ Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 60-61

⁴⁶ Van Oudvorst, *De verbeelding*, 171-244

⁴⁷ J.D. Wilkinson, *The intellectual resistance in Europe* (Cambridge Mass. 1981) 2-3; Van Oudvorst, *De verbeelding*, 245

⁴⁸ Wilkinson, *The intellectual resistance*, 4-7; Van Oudvorst, *Menno ter Braak als woordvoerder*, 192

⁴⁹ Hanssen, *Sterven als een polemist*, 338

communisme in de Sovjetunie, die nauwelijks met de realiteit strookte⁵⁰. Essentieel is dat de Waakzaamheidintellectuelen de ideeën van Benda over de leidende elitepositie van de intellectuelen tegenover de massa deelden, en vanuit die gedachtengang specifiek een comité van *intellectuelen* oprichtten, omdat ze dachten dat deze zich niet zouden laten misleiden door dezelfde frasen als de massa⁵¹.

In principe waren alle intellectuelen die het anti-nationaal-socialistische standpunt deelden welkom als lid van Waakzaamheid. Nadat de Sovjetunie een non-agressiepact met Hitler had gesloten werd echter de communistische leden verzocht uit het comité te stappen⁵². Aanvankelijk richtte men zich bij de ledenwerving uitsluitend op maatschappelijk gevestigde intellectuelen, later ook op studenten. Waakzaamheid was evenals EdD niet aan een politieke partij gebonden, maar het bestuur had wel een overwegend linkse, socialistische kleur⁵³. Rovers stelt dat het Comité van Waakzaamheid niet gebaseerd was op inhoudelijke overeenstemming over de meest wezenlijke programapunten, maar eerder op persoonlijke vriendschappen tussen de intellectuelen⁵⁴. Mijns inziens is deze conclusie niet helemaal gerechtvaardigd, omdat de leden van Waakzaamheid wel degelijk inhoudelijke overeenstemming hadden over hun hoofddoelstelling, namelijk de bestrijding van het nationaal-socialisme, en bovendien een gedeeld belang hadden in het veiligstellen van de geestelijke vrijheid. Maar het kan niet worden ontkend dat persoonlijke vriendschappen binnen Waakzaamheid een belangrijke rol speelde. Zo werd Pos bijvoorbeeld tot voorzitter benoemd vanwege zijn vriendschap met Jan Romein⁵⁵.

Samenvattend kan gesteld worden dat Waakzaamheid vooral een organisatie van “intellectuelen onder elkaar” wilde zijn, van gelijkgestemden met een gemeenschappelijk belang. Daarentegen wilde EdD een massabeweging met een zo groot mogelijke aanhang worden. In het licht van het mislukken van de samenwerkingspogingen tussen beide groepen denk ik dat het belangrijk is de gevolgen van deze verschillen op te merken. Ten eerste is het zo dat EdD het Waakzaamheid kwalijk nam “het Nederlandsche volk af te roomen”, dat wil zeggen potentiële intellectuele EdD-leden in te lijven, waardoor EdD moeite had haar afdelingsbesturen van voldoende intellectuele bestuurders te voorzien, zoals EdD-perschef

⁵⁰ Rovers, ‘Intellectuelen in het “roze decennium”’, 54-55

⁵¹ Ter Braak, Het nationaalsocialisme als rancuneleer, 28

⁵² Bulletin 13, oktober 1939, In: UbA, archief Pos, inv.nr. 11

⁵³ Wiersma, ‘Het comité’, 133, 136

⁵⁴ Rovers, ‘Intellectuelen in het “roze decennium”’, 56, 58

⁵⁵ H. Langeveld, ‘Van gereformeerd hoogleraar tot voorzitter van het comité van waakzaamheid. De levensbeschouwelijke ontwikkeling van H.J. Pos, 1925-1940’, In: S. Daalder, J. Noordegraaf eds., H.J. Pos (1898-1955). Taalkundige en geëngageerd filosoof (Amsterdam 1990) 29-68, aldaar 45-46

Brijnen zich herinnert⁵⁶. Maar daarnaast lijkt het me van belang dat de intellectuelen van Waakzaamheid er in feite ambivalent tegenover stonden om zich in te laten met de massa, zodat samenwerking met EdD alleen al daardoor problematisch zou zijn geweest.

5 DE STRATEGIE: DEMONSTRATIE OF STUDIEGENOOTSCHAP?

EdD gebruikte verschillende middelen om haar doelstellingen aan een zo groot mogelijk publiek bekend te maken. De belangrijkste hiervan waren het propagandaorgaan *Eenheid door democratie*, dat in grote oplagen verspreid werd, de brochures die werden uitgegeven, de activiteiten van de plaatselijke afdelingen en vooral de grote landelijke demonstraties die werden georganiseerd en die veel publiek trokken⁵⁷. Het propagandaorgaan was enerzijds bedoeld om de volksopvoeding en mentaliteitsverandering die EdD beoogde te realiseren, anderzijds werd het gebruikt om gegevens over de NSB en de communisten die via informanten binnenkwamen te publiceren en zo de vijand te ontmaskeren. Deze gegevens werden zelfs doorgegeven aan de politie⁵⁸.

Omdat EdD een massabeweging wilde zijn besteedde ze veel aandacht aan het bereiken van verschillende bevolkingsgroepen. Dit gebeurde onder andere door op de nationale demonstraties bewust altijd sprekers van verschillende gezindten uit te nodigen (bv. katholieken, protestanten, socialisten), en door er zorg voor te dragen dat de afdelingsbesturen altijd waren samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende politieke partijen⁵⁹. Bovendien werd in de brochures en toespraken van EdD steeds handig ingespeeld op verschillende bevolkingsgroepen, zoals middenstand, boerenbevolking, arbeiders en industriëlen, terwijl tegelijkertijd de verbondenheid van al deze groepen werd benadrukt door nationalistische sentimenten aan te spreken, bijvoorbeeld door het gezamenlijk zingen van het Wilhelmus als afsluiting van de nationale demonstraties⁶⁰.

EdD-voorzitter Faber was van mening dat men de NSB het beste op eigen terrein kon verslaan, en dus koos EdD voor dezelfde propagandatactieken die ook de NSB gebruikte⁶¹. Dit betekende een hevige propagandaoorlog in de pers, en het gebruik van suggestieve leuzen zoals “Mussert noch Moskou”⁶². Waakzaamheid keurde het gebruik van deze simplistische “geuzenrhetoriek” door EdD af, en liet niet na de parallel te trekken met de “bloed-en-

⁵⁶ P. Brijnen van Houten en J.G. Kikkert, *Brandwacht in de coulissen* (Houten 1988) 36; Ruis, *Nederlandsche beweging*, 43-44

⁵⁷ Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 16; Ruis, *Nederlandsche beweging*, 23, 28-29

⁵⁸ Ruis, *Nederlandsche beweging*, 26-27

⁵⁹ Benders en Brauer, ‘Eenheid door democratie’, 427; Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 15, 48

⁶⁰ *Op de bres!*, 27-29; *Voor vrijheid en democratie*, 22-23

⁶¹ Faber, *Naar wijder horizon*, 196, 208; Rovers, ‘Eenheid door democratie’, 41-45

⁶² *Eenheid door Democratie Propagandaorgaan* jrg. 2 nr. 3 (1 november 1936) 1

bodemrhetoriek” van het nationaalsocialisme, hoewel men wel het nut inzag van het ontmaskeren van de fascistische propaganda in het EdD-orgaan⁶³. Concrete politieke actie ondernam EdD in de regel niet, hoewel ze wel bij de regering aandrong op een soepeler toelatingsbeleid voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland⁶⁴.

De belangrijkste middelen waarmee Waakzaamheid haar doelstellingen onder de aandacht probeerde te brengen waren een tweetal manifesten, vierentwintig brochures en een aantal artikelen in de pers, zoals de serie *Waakzaamheid* die enige tijd in de Groene Amsterdammer verscheen. Ook gaf Waakzaamheid met onregelmatige tussenpozen een *Bulletin* voor de leden uit. Plaatselijke afdelingen kwamen slechts moeizaam van de grond. Grootschalige bijeenkomsten, zoals EdD organiseerde, pasten niet bij het karakter van Waakzaamheid. Wel werden er lezingen gehouden door bestuursleden van Waakzaamheid en werd een aantal studieconferenties georganiseerd. Pos en Ter Braak traden hierbij het meest op de voorgrond⁶⁵. Opvallend genoeg, voor intellectuelen die zich slechts met tegenzin in de politiek begaven, bemoeide Waakzaamheid zich, meer dan EdD, wel met actuele politieke kwesties. Zo protesteerde ze formeel tegen het vluchtelingenbeleid van de regering-Colijn, tegen de erkenning van het keizerrijk Ethiopië door de Nederlandse regering, en tegen het spreekverbod dat de theoloog Karl Barth werd opgelegd, en stuurden ze steunbetuigingen aan president Benesj na Hitlers inval in Tsjechoslowakije⁶⁶.

Waakzaamheid wilde vooral een discussie- en studiegenootschap zijn van waakzame intellectuelen. Haar methode bestond in de “critisch-wetenschappelijke bestudeering van, en daardoor weerbaarmaking tegen de nationaal-socialistische phraseologie”⁶⁷. Ook uit de onderwerpen en het taalgebruik van de door Waakzaamheid uitgegeven brochures blijkt deze aanpak. Hieruit blijkt hoezeer de Waakzaamheidsleden, veelal zelf wetenschappers, leunden op de hen vertrouwde en bekende methodes, die ontleend waren aan het wetenschappelijk discours. Andere methodes boezemden hen weerzin of wellicht zelfs angst in. Al in de eerste Waakzaamheid-brochure, *Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar*, waarschuwde Kohnstamm voor de gevaren van het overnemen van de nationaalsocialistische tactieken, iets dat EdD heel bewust wel deed⁶⁸.

⁶³ M. ter Braak, ‘Verkeerde democratie. Hoe een legende ontstaat’, *De Groene Amsterdammer* 4 dec. 1937, 10; Ter Braak, *Het nationaalsocialisme als rancuneleer*, 21

⁶⁴ Benders en Brauer, ‘Eenheid door democratie’, 431

⁶⁵ Wiersma, ‘Het comité’, 134-137, 139-141; Mellink, ‘Het comité... na veertig jaar’, 257-258

⁶⁶ *Bulletin* 4 januari 1938, *Bulletin* 7, oktober 1938, *Bulletin* 8 november 1938, *Bulletin* 9 december 1938, In: UbA, archief Pos, inv.nr. 11

⁶⁷ Ter Braak, ‘Verkeerde democratie’

⁶⁸ Ph. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*, Brochures Waakzaamheid 1^e reeks nr.1 (Assen 1937), 29

Uit het bovenstaande kan denk ik worden geconcludeerd dat zich ook op het niveau van de gekozen strategieën verschillen voordeden tussen Waakzaamheid en EdD, die zo essentieel waren dat het aannemelijk wordt te stellen dat beide organisaties elkaar hierin nooit gevonden zouden hebben. Toen Waakzaamheid in 1939 als gevolg van interne spanningen ten onder was gegaan, gaf dit de toenmalige EdD-voorzitter Schermerhorn reden om op te merken: “Hier ziet men een zwakheid van de intellectuelen (...) In een wetenschappelijk dispuut is de methode van het Comité van Waakzaamheid verantwoord; in een organisatie die een geestelijke kracht in het maatschappelijk leven wil zijn is haar houding onproductief en moet zij tot conflicten aanleiding geven”⁶⁹. EdD zag dus als een zwakheid wat Waakzaamheid als de enige mogelijke vorm van protest zag, terwijl Waakzaamheid op haar beurt de tactieken van EdD beschouwde als uitingsvorm van de teloorgang van de beschaving die ze juist wilde verdedigen.

6 CONCLUSIE

In het bovenstaande heb ik op drie niveau's een vergelijking willen maken tussen EdD en Waakzaamheid, om daarmee bepaalde verschillen tussen beide organisaties aan te geven die mijns inziens kunnen hebben meegespeeld in het mislukken van de pogingen tot samenwerking.

Op het niveau van de doelstelling kan gezegd worden dat, hoewel beide groepen zich op de bestrijding van het nationaalsocialisme richtten, hier heel verschillende motieven aan ten grondslag lagen. EdD handelde vanuit onbehagen met de statische, verzuilde Nederlandse samenleving, waar gemeenschapszin en nationaal gevoel ontbraken, en wilde de door kosmopolitische invloeden ontsprende massa, die ten prooi was aan de verleiding van nationaal-socialistische leuzen, opvoeden tot een nieuw gemeenschapsbewustzijn. Zo wilde EdD komen tot een vernieuwde democratie, waar de dictatuur, of deze nu nationaal-socialistisch of communistisch was, geen kans zou krijgen dankzij de sterke volkseenheid.

Waakzaamheid daarentegen kwam in het geweer tegen de aantasting van de geestelijke vrijheid, die voor haar leden, als intellectuelen, een eerste bestaansvoorwaarde was, niet alleen voor hun beroepsuitoefening als wetenschappers en kunstenaars, maar ook voor hun positie in de samenleving als leidende elite, waarvan men het gevoel had dat deze bedreigd werd door de opkomende, cultuurloze massa, die zich achter het nationaal-socialisme opstelde. Waakzaamheid voelde zich als intellectuele groep niet verbonden met de

⁶⁹ Geciteerd in: Ruis, Nederlandsche beweging, 50

massa waarmee EdD zo graag een sterke nationale gemeenschap wilde vormen, en wantrouwde de nostalgische hang naar volkseenheid die uit de doelstellingen van EdD sprak. Bovendien stonden de intellectuelen niet onverdeeld positief tegenover de democratie, die EdD zo vurig verdedigde.

Op het niveau van de doelgroep speelt de visie op de verhouding van intellectuelen en massa een belangrijke rol. EdD was uit op een brede massabeweging, waarin alle bevolkingsgroepen –ook de intellectuelen!- vertegenwoordigd waren, en waarbinnen individuele belangen ondergeschikt waren aan het gezamenlijke doel. Waakzaamheid daarentegen stond uitsluitend open voor intellectuelen, die juist vaak in sterke mate individualistisch waren en zich door hun geestelijke vermogens ook wilden onderscheiden van de massacultuur. EdD zag Waakzaamheid als concurrentie, die haar streven naar een brede volksbeweging in de weg stond door de intellectuelen apart te verenigen, zonder daarbij over te gaan tot massavorming. Waakzaamheid op haar beurt wilde zich distantiëren van de massa en haar traditionele hiërarchische elitepositie in de samenleving vervullen.

Op het niveau van de strategie kan gesteld worden dat beide groeperingen met enige minachting neerkeken op de methodes van de ander. Waakzaamheid achtte de felle propaganda en de retoriek van EdD een onvergeeflijke, onkritische simplificering van een complexe werkelijkheid, die volgens haar alleen via kritische wetenschappelijke bestudering recht kon worden gedaan. EdD op haar beurt vond de intellectuele studeerkameraanpak van Waakzaamheid thuishoren in de ivoren torens van het wetenschappelijk dispuut, en ten enenmale ongeschikt om een groot maatschappelijk probleem als de opkomst van het nationaal-socialisme mee te bestrijden.

Waakzaamheid en EdD hadden elkaar moeten vinden in de gemeenschappelijke doelstelling van bestrijding van het nationaalsocialisme. Waakzaamheid zocht die samenwerking, als poging om de “hoogmoed van het intellect af te leggen” die als noodzakelijk werd gezien voor de bestrijding van het nationaal-socialisme⁷⁰. Dat deze samenwerking nooit gelukt is, is tot nu toe uitsluitend geweten aan de weigering van EdD om samen te werken met een organisatie die zij als communistische mantelorganisatie beschouwde. Mijns inziens kan het echter op grond van de hierboven beschreven verschillen op het niveau van doelstelling, doelgroep en strategie aannemelijk worden geacht dat beide organisaties een dusdanig verschillend karakter hadden, dat het zeer de vraag is of, zelfs als EdD haar verdenkingen zou hebben ingetrokken, er een samenwerking had kunnen ontstaan.

⁷⁰ Kohnstamm, Het nationaalsocialisme, 29-30

LIJST VAN GERAADPLEEGDE PRIMAIRE BRONNEN

ARCHIEVEN

Universiteitsbibliotheek Amsterdam

Archief Pos

Inv. Nr. 11, Map 'Waakzaamheid Sept. '36- Dec. '39/ Jan. '40'

PUBLICATIES EENHEID DOOR DEMOCRATIE

Democratie of dictatuur? E.d.D.-brochure 1 (z.p., z.j.)

Eenheid door democratie. Propaganda-orgaan van de Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie jrg. 2 nr. 3 (1 november 1936)

Faber, H., Naar wijder horizon: over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie (Utrecht 1938)

Faber, H., Om een vrije volksgemeenschap. De radiolezingen van Dr. H. Faber, Algem. voorzitter van "Eenheid door democratie" (Amsterdam 1936)

Op de bres! Redevoeringen, gehouden op de nationale demonstratie op 4 november 1936 in de Apollohal te Amsterdam E.d.D.-serie 3 (Utrecht 1936)

Op ten strijde! Redevoeringen, uitgesproken in de bijeenkomst in het RAI-gebouw te Amsterdam op 27 april 1937 E.d.D.-serie 5 (Utrecht 1937)

Taak van E.d.D. in dezen tijd, De E.d.D.-serie 2 (Utrecht 1936)

Voor vrijheid en democratie. De drie toespraken gehouden op de eerste landelijke bijeenkomst op 3 maart 1936 te Amsterdam E.d.D.-serie 1 (z.p. 1936)

PUBLICATIES WAAKZAAMHEID

Braak, M. ter, Het nationaalsocialisme als rancuneleer Brochures Waakzaamheid 1^e reeks nr. 7 (Assen 1937)

Braak, M. ter, 'Verkeerde democratie. Hoe een legende ontstaat', De Groene Amsterdammer (4 dec. 1937) 10

Kohnstamm, Ph., Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar Brochures Waakzaamheid 1^e reeks nr. 1 (Assen 1937)

Pos, H.J., Vrijheid, staat, mensheid Brochures Waakzaamheid 2e reeks nr. 9 (Assen 1939)

Romein, J., De sociale en economische grondslagen van het fascisme Brochures Waakzaamheid 2e reeks nr. 4 (Assen 1938)

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Akker, W.J. van den, 'Juni 1936: oprichting van het "comité van waakzaamheid": individualisme en engagement', In: M.A. Schenkeveld- van der Dussen e.a. ed., Nederlandse literatuur; een geschiedenis (Groningen 1993) 676-681

Benders, P. en J. Brauer, 'Eenheid door democratie, een volksbeweging tegen de dictatuur (1935-1940)', Spiegel Historiae 20 (1985) 424-431

Blom, J.C.H., 'Nederland in de jaren dertig: een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisisperiode', In: Idem, Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950 (Rotterdam 1989) 1-27

Braak, M. ter en E. du Perron, Briefwisseling 1930-1940 III en IV. H. van Galen Last ed. (Amsterdam 1962)

Brijnen van Houten, P. en J.G. Kikkert, Brandwacht in de coulissen (Houten 1988)

Dorsman, L., G.W. Kernkamp. Historicus en democraat 1864-1943 (Groningen 1990)

Droz, J., Histoire de l'antifascisme en Europe, 1923-1939 (Parijs 1985)

Dunk, H.W. von der, 'Ter Braak voor de afgrond', In: Idem, Mensen, machten, mogelijkheden: historische beschouwingen (Amsterdam 2002) 85-112

Galen Last, H. van, Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig (Bussum 1969)

Hanssen, L., Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940 (Meppel 2001)

Have, W. ten, De Nederlandse unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941 (Amsterdam 1999)

Jong, L. de, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I: Voorspel (Den Haag 1969)

Kirk, T. en A. MacElligott, Opposing fascism. Community, authority and resistance in Europe (Cambridge 1999)

Langeveld, H., 'Van gereformeerd hoogleraar tot voorzitter van het comité van waakzaamheid. De levensbeschouwelijk-politieke ontwikkeling van H.J. Pos, 1925-1940', In: S. Daalder en J. Noordegraaf eds., H.J. Pos (1898-1955). Taalkundige en geëngageerd filosoof (Amsterdam 1990) 29-68

Luykx, P., 'Katholieken en het comité van waakzaamheid', In: Idem, Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw (Nijmegen 2000) 117-132

Mellink, A.F., 'Het comité van waakzaamheid na veertig jaar', Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland (1977) 247-274

Mulder, H., Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945 (Utrecht- Antwerpen 1978)

Oudvorst, A.F. van, Menno ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen. Een literatuursociologische benadering (Amsterdam 1980)

Oudvorst, A.F. van, De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak (Amsterdam 1991)

Romein-Verschoor, A., Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor I (Amsterdam 1970)

Rovers, G.M.J., 'Eenheid door democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig', Utrechtse historische cahiers 7 (1986) nr. 4, 1-97

Rovers, G.M.J., 'Intellectuelen in het "roze decennium". Het comité van waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid 1936-1940', In: A. van der Haven, F. Hendrickx en J. Weerdenburg eds., Intellectuele kringen in de twintigste eeuw (Utrecht 1995) 49-64

Rovers, G.M.J., "'Naar wijder horizon". De Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie, de crisis van de Westerse cultuur en het verlangen naar een nieuwe gemeenschap, 1935-1940', In: E. Jonker, M. van Rossem, Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen ('s-Gravenhage 1990) 131-138

Ruis, S., Nederlandsche beweging voor eenheid door democratie (Scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1975)

Wiersma, L.R., 'Het comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen 1936-1940', Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 86 (1971) 124-150

Wilkinson, J.D., The intellectual resistance in Europe (Cambridge Mass. 1981)

